Natiqlik sənəti

Natiqliyin sahələri: - ictimai-siyasi natiqlik, məhkəmə natiqliyi, akademik natiqlik, ictimai-məişət natiqliyi, ekranefir natiqliyi

Natiqlik sənəti termini (lat. oratoria) antik mənşəlidir və yunan mənşəli ritorika (yun. rhetorike) sözü ilə sinonimdir. "Ritorika" natiqlik nəzəriyyəsi, natiqlik sənəti haqqında elmdir. Qədim dönəmlərdə natiqlik sənəti kütləvi çıxışlarda yüksək sənətkarlıq göstərmək mənasında başa düşülür. Gözəl danışıq və natiqlik sənəti e.ə. V əsrdə qədim Yunanıstanda yaranmış, III-II əsrlərdə orada, e.ə. I əsrdə isə Romada sistemə düşmüşdür. Aristotel, Demosfen, Siseron, Kvintilian ritorikanın görkəmli nəzəriyyəçiləri olmuşlar. Qədim Yunanıstanda natiqlik sənətinin inkişafına güclü təsir göstərən səbəblərdən biri də Solon qanunları olmuşdur. Bu qanunlara görə hər bir afınalı məhkəmədə öz hüququnu müdafiə etməyi bacarmalı idi . Belə bir tələb əsasında afınalılar hüquqi biliklərə yiyələnməyə, həm də öz hüquqlarını müdafiə etmək üçün aydın, təsirli, məntiqli, sübutlu, rabitəli danışa bilməyə xüsusi səy göstərirdilər.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində də nitqin, danışığın gözəlliyinə yüksək qiymət verənlər çox olmuşdur. Ədəbi-tarixi mənbələrə görə, Fələki Şirvani, İzzəddin Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, Həsənoğlu, Nəsirəddin Tusi, Əbdülrəşid Bakuvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Sahib Təbrizi, Molla Pənah Vaqif, Qətran Təbrizi, Şah İsmayıl Xətai, Marağalı Ədhəvi və b. böyük natiqlər olmuşlar. Onların yazdıqları bədii əsərlərdə natiqlik məharəti, nitq kamilliyi mədəniyyəti, nitqin təsir qüvvəsi, nitqdə forma və məzmun vəhdətinin gözlənilməsi və s. haqqında janrın verdiyi imkan ölçüsündə elmi-nəzəri fikir və mülahizələr söylənilmiş, söz sənətinə yüksək qiymət verilmişdir. Bu ənənə əsrlər boyu davam edib. XX əsr özünün natiqlərini yaradıb, bu dövrün natiqləri bir çox cəhətdən yeni və orijinal sənət-peşə adamları olmuşlar. Belələrinə Məmməd Əmin Rəsulzadə, Fətəli xan Xoyski, Nəriman Nərimanov, Bəkir Çobanzadə, Əli Nazim,

Həmid bəy Şaxtaxtinski, Səməd Vurğun, Mikayıl Rəfili, Cəfər Xəndan, Əli Sultanlı, Şıxəli Qurbanov, İsmayıl Şıxlı, Xəlil Rza Ulutürk kimiləri nümunə ola bilər. Bu natiqlər ana dilində səlis, aydın, təmiz, eyni zamanda yığcam və təsirli danışmaq bacarığına sahib idilər. Dərin zəka sahibləri, görkəmli şəxsiyyətlər heç vaxt öz ana dilinə laqeyd olmamış, etinasızlıq göstərməmişlər. Onlar hər vasitə ilə ana dilinin saflığı, təmizliyi, varlığının bütün əzəməti ilə qorunub saxlanılması üçün əllərindən gələni etmişlər.

"Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir" deyən ulu öndərimiz Heydər Əliyev zəmanənin görkəmli natiqlərindən olmuşdur. Yüksək kübarlıq, ziyalılıq etalonu olan Heydər Əliyev həm də bənzərsiz natiq idi. O, müdrik, ağıllı qərarları ilə yanaşı, danışığı, nitqi ilə də bu dilin keşiyində duran bənzərsiz bir insan, böyük mütəfəkkir və alim idi. H.Əliyev bir natiq kimi zəngin söz ehtiyatına malik idi. Danışarkən duruxmaz, söz axtarmaq üçün fikirləşməzdi. O, nitqində söz və ifadələrin təkrarına mümkün qədər yol verməzdi. Düzgün seçilən, yerində işlədilən ifadəlilik vasitələri — leksik və frazeoloji sinonimlər, antonimlər, nidalar, müraciətlər, ritorik suallar və s. onun nitqini təsirli edir, estetik cəhətdən gözəlləşdirirdi. "Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini — Azərbaycan dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir" deyən Heydər Əliyevə bu dil əziz idi, müqəddəs idi. O bu dilə mükəmməl yiyələnmişdi. Bu dildə, demək olar ki, hamıdan yaxşı danışırdı.

Müxtəlif şəraitdə, müəyyən məqsədlə nitq fəaliyyətdə olur. Buna görə nitq öz forma və məzmununa görə müxtəlif olur. Cəmiyyətdə geniş yayılmış nitq formaları aşağıdakılardır:

- **1.** <u>İctimai-siyasi natiqlik:</u> a) dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, hüquq, etika, mədəniyyət və s. mövzularda məruzələr, b) iclaslarda, qurultaylarda, konfransda hesabat məruzəsi, ç) siyasi nitq, c) xulasə (icmal) nitqi, d) mitinqdə söylənilən nitq, e) təbliğatçı və təşviqatçı nitq.
- **2.** <u>Məhkəmə natiqliyi:</u> a) prokurorun nitqi və ya ittihamedici nitq, b) vəkil və ya müdafiə nitqi, ç) müttəhimin nitqi, c) hakimin nitqi, d) şahidlərin nitqi.

- 3. Akademik natiqlik: a) ali məktəblərdə oxunan mühazirə, b) elmi məruzə, ç) birdəfəlik oxunan mühazirə, c) elmi xəbərlər.
- **4.** *İctimai-məşiət natiqliyi:* a) yubileylərdə söylənilən nitq, b) masa arxasında söylənilən nitq, ç) qəbrüstü nitq.

5. Ekran-efir natiqliyi

İctimai-siyasi natiqlik

İctimai-siyasi nitq digərlərinə nisbətən daha çox inkişaf etmişdir. İctimai-siyasi hadisələrlə bağlı kütlə qarşısında, eləcə də radio və televiziya vasitəsilə edilən çıxışlara tez-tez qulaq asırıq. Respublikamızın prezidenti möhtərəm İlham Əliyevin ölkənin daxili və xarici vəziyyəti, ölkə daxilində gedən ictimai-siyasi hadisələrə həsr olunan çıxışları siyasi natiqliyin dəyərli nümunələridir. İstər respublikamızda, istərsə də xarici ölkələrdə, ən mötəbər məclislərdə onun yığcam və olduqca mənalı çıxışları, nitqləri çox böyük razılıqla dinlənilir. Bu nitqlər dövlətimizin apardığı xarici və daxili siyasətə qiymət verir, onu düzgün yola istiqamətləndirir. Ulu öndərimiz H.Əliyevin nitqləri natiqlik sənəti baxımından xüsusilə səciyyəvidir. O, ölkəmizdə siyasi natiqliyin əsasını qoymuşdur. Dövrün bu görkəmli dövlət xadiminin natiqlik məharəti həm elmlik, həm linqvistik, həm də publisistik cəhətdən təhlil olunmalı, öyrənilməlidir. Ali məktəblərdə tədris olunan "Nitq mədəniyyətinin əsasları" fənninə bu barədə ayrıca bölmə daxil edilməlidir. Qoy bizim gənclər Heydər Əliyev natiqliyinin sirlərinə bələd olsunlar, onun məziyyətlərini əxz etsinlər, öz ixtisasları ilə yanaşı, həm də gözəl natiq, söz ustası kimi yetişsinlər.

Məhkəmə natiqliyi

Natiqlik sənətində ən qədim tarixə malik məhkəmə natiqliyi demokratik əsaslar üzərində qurulan bir anlayış ifadə edir. Antik dövrün məhsuludur. Qədim yunan hökmdarlarının Solon islahatlarından özünümüdafiənin yaranması ilə məhkəmə natiqlik sənətinin bünövrəsi qoyuldu. Qədim Yunanıstanda Demosfen, Lisi, Lsey, Romada Siseron, Fransada andlı məhkəmələr Lemetr, Demonj, Rusiyada Plevako,

Koni kimi natiqlər yetişdi. Məhkəmə natiqliyinə prokuror, vəkil, müttəhim, şahid, xalq hakiminin nitqi daxildir. Bu nitq formalarının bir qismi (prokuror, məhkəmənin nitqi) ittihamedici, digər qismi (vəkil və müttəhimin nitqi) müdafiəedici olur.

Məhkəmə natiqliyi müttəhimin müdafiəsi üzərində qurulur. Ədalətin qələbəsi üçün vəkil nitqi kimi hüquqi əsaslarla səciyyələnir və məhkəmə zamanı gizli qalan hadisələr, obyektiv, subyektiv cəhətlər elmi şəkildə araşdırılır. Məhkəmə natiqliyini fərqləndirən cəhət onun hüquq, psixologiya, məntiq, pedaqogika, dil, ədəbiyyat və digər elmlərlə bağlı olmasıdır.

Prokurorun nitqi prosesdə əsas rol oynayır. O, dövlət ittiamçısıdır, müttəhimin törətdiyi cinayətə görə cəza almasını hakim tələb edir. Prokuror qanun keşikçisidir, onun nitqi ədalətin bərpası, hadisələrin düzgün təhlili şərhi istiqamətində Hakim müttəhimin cavan, qocalığını, qurulmalıdır. uşaqlarını, ata-ananı cəmiyyətdəki xidmətlərini və.s cəhətləri nəzərə alaraq çıxış edir, cəzanı yüngülləşdirir. *Vəkil* qanunların aliliyini gözləməklə müttəhimin hüquqlarını müdafiə etməli, şahidlərin nitqini düzgün analiz etməlidir. Vəkilin müdafiə nitqini söyləyərkən diqqəti cəlb etmək cəhdi nitqi hazırlamaq və söyləməkdən qat-qat çətindir. Burada diqqəti dərhal cəlb etmək, çıxışın sonuna kimi diqqət mərzində olmaq, nitqi başa çatdırmaq, diqqətin yayınmamasına nail olmaq vacib məsələdir. Bu nitq prosesində hər şey vacibdir, xırda və əhəmiyyətsiz məsələ yoxdur. Hətta vəkilin xarici görünüşü, geyimi, davranışı, məhkəmə iclasına münasibəti, danışıq tərzi, üslubu son qərarın verilməsinə mənfi və ya müsbət təsir göstərə bilər. Məsələn, vəkilin qıcıqlandırıcı hərəkətləri, saymazyana davranışı, ehtinadsızlığı, həddindən artıq bahalı, və ya açıq-saçıq geyimi, kimisə yamsılayan qeyri-səmimi çıxışı müttəhimə verilən qərara öz mənfi təsirini göstərə bilər.

Məhkəmə iclasında çıxış edənin dili, yəni nitqi xüsusilə mühüm rol oynayır. Hamıya məlum olan "deməli", "belə demək mümkünsə", "deyək ki", "bax belə" və s. bu kimi "tüfeyli" sözlər işlətmək, yaxud fikri ifadə etmək çətin olduqda qırıqqırıq səslər çıxarmaq halları ilə hamımız tez-tez rastlaşırıq. Məharətli natiq nitqində belə hallara yol verilmir. Eyni zamanda məhkəmədə çıxış edərkən jarqonlardan,

məişət ifadələrindən istifadə etmək olmaz. Dil sadə və anlaşıqlı olmalıdır. Nitq jestlərlə müşayiət olunmursa, onun ifadəliliyi xeyli zəifləyir. Bəzən jest sözdən güclü məna kəsb edə bilər. Lakin jest təkcə ifadəli olmamalı, həm də müəyyən həddi keçməməlidir. Məsələn, Banqladeşdən olan professor Mizanur Rəhman pulu olmadığını söyləmək istəyərkən, şalvarının cibini tərsinə çevirirdi. Ağ parçadan tikilmiş boş cib açıq-aşkar hər şeyi nümayiş etdirirdi və artıq şərhə ehtiyac qalmırdı. Jestlər həm əllərin, həm başın hərəkətindən, həm də üzün mimikasından: qaşların qaldırılmasından, dodağın dişlənməsindən və s.-dən ibarət ola bilər. Bütün bunlar deyilən sözləri vurğulamağa və ya onlara müxtəlif çalarlar verməyə kömək edir.

Akademik natiqlik

Akademiya və elmi müəssisələr sistemində, beynəlxalq konfrans, simpozium, treninq və sairədə edilən məruzələr, çıxışlar, verilən elmi məlumatlar və s. akademik natigliyə aid edilir. Bu, elm adamlarının, alimlərin, yüksək hazırlıqlı ziyalıların, müəllimlərin elmi-praktik konfranslarda, ali məktəb auditoriyalarında, radio və televiziya verilişlərində, müdafiə sovetlərində və s. yerlərdəki nitqidir. Elmi nitq öz məntiqliyi, fikirlərin ardıcıllığı, söylənilənlərin sübutla, dəlillərlə əsaslandırılması, ümumiləşdirmələri, nəticələri və s. ilə digər nitq növlərindən fərqlənir. Nitqin bu vasitəsilə yaradıcı insanlar. alimlər b. tədqiqatlarından, növü УЭ ÖZ araşdırmalarından alınmış nəticələri həm yazılı (məqalələr, əsərlər, monoqrafiyalar şəklində), həm də şifahi yolla başqalarına çatdırırlar. Bu nitq o zaman yararlı sayıla bilir ki, insanlar onu başa düşsünlər, orada şərh olunanlara inansınlar.

Mühazirəçinin söylədikləri reallığa əsaslanmalı, dinləyicilər tərəfindən qəbul olunmalıdır. Akademik natiqliyin yaranmasında ali məktəblərin rolu xüsusilə böyükdür.

İctimai-məişət natiqliyi

Bu nitqin geniş istifadə olunan növlərindən biridir. Adamlar həyatda müxtəlif münasibətlə (yubileylərdə, toylarda, bayramlarda, ad günlərində, dəfn mərasimlərində, stol arxasında və s.) başqaları qarşısında çıxış etməli, tost deməli, nitq söyləməli olurlar. Məişət zəminində söylənilən bu nitqlər digərləri ilə müqayisədə müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Burada haqqında danışılan adamlar yalnız təriflənir, onların barəsində xoş sözlər söylənilir, obrazlı ifadələrə, təmtəraqlı cümlələrə daha çox üstünlük verilir. Natiqliyin bu növündən yubiley tədbirləri, şənliklər keçirilən zaman istifadə olunur. Bu tədbirlər, əsasən, iki formada aparılır. Birincisi, görkəmli adamların – elm, maarif və mədəniyyət xadimlərinin, yazıçı, aktyor, əmək və müharibə veteranları və başqalarının yubileyləri, həmçinin əlamətdar, tarixi günlərin qeyd olunması; ikincisi isə kiçik kollektivlərdə, ailədə dostlarla, yaxınlarla keçirilən yubiley şənlikləri.

Yubileylərin forması və keçirilmə şəraiti fərqli olduğu kimi, orada söylənilən nitqlərin, çıxışların ifadə tərzi də müxtəlif olur. Birincidə bu tədbir, adətən, ciddi planda aparılır. Orada əvvəlcə bir nəfərin (müəssisənin rəhbəri və ya orada çalışan mötəbər adamlardan birinin) giriş nitqi dinlənilir. Onun ardınca əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş çıxışlar olur, xatirələr söylənilir. Danışanlar daha çox yubilyarın işindən, əmək fəaliyyətindən söhbət açırlar. Burada söylənilən nitq, işlədilən söz və ifadələr, cümlələr bir qədər nizamlı – düzümlü olur, atmacalara, replikalara, zarafata yol verilmir. Ailədə, kollektivdə dostlar arasında keçirilən yubiley şənliklərində yubilyarın xarakteri, mənəvi keyfiyyətləri, insanlara münasibəti, cəmiyyətdə, ailədə mövqeyi və s. haqda söhbətlər ön planda olur. Bu söhbətlərdə zərif-duzlu atmacalara, incə yumora geniş yer verilir. Orada söylənilən xatirələr, bir növ, ürək nəğmələrini xatırladır, yubiley tədbirlərinin təsirini artırır.

Məişət nitqinin çox geniş yayılmış forması <u>toy mərasimlərində</u> tamada — masabəylərin nitqidir. Müxtəlif peşə sahibi olub, həm də tamada kimi fəaliyyət göstərən bu natiqlərin nitqini məclis əhli maraqla dinləyir, ondan eşitdikləri musiqi qədər həzz alır. Lakin həmişə belə olmur. Toy natiqlərinin bir qismi çıxışında

münasib söz və ifadələri tapıb işlədə bilmir, fikrini ardıcıl şəkildə ifadə etməkdə çətinlik çəkir, şablon ifadələr işlədir,hamının dəfələrlə eşitdiyi şeirləri söyləyir, əhvalatları danışır, uzunçuluq edir, eşidənləri yorur. Halbuki müasir zövqlə bəzədilmiş toy salonlarında dilimizi yaxşı bilən, onun ifadə vasitələrindən məqamına görə istifadə etməyi bacaran natiqlər çıxış etməlidirlər.

Məişət nitqinin digər forması hüzn mərasimində söylənilən vida nitqidir. Bu nitq həcmcə qısa və yığcam olur, çox vaxt almır. Monoton ifadə tərzi bu nitqin əsas əlamətidir. Nitqin bu növü də qədimdir. Vətən, xalq, dövlət qarşısında öz borcunu ləyaqətlə yerinə yetirib həlak olanların, vəfat edənlərin dəfn mərasimində bir qayda olaraq ən məşhur natiqlər, söz ustaları nitq söyləmiş, mərhumun məziyyətlərindən danışmış, onu yüksək qiymətləndirmişlər. Son illərdə erməni işğalçılarına qarşı vuruşlarda şəhid olanların hər birinin dəfn mərasimində vida nitqləri söylənilmiş, onların vətən qarşısında xidmətləri qeyd edilmişdir. Belə nitqlərin gənclərə vətənpərvərlik hisslərinin aşılanmasında təsiri böyükdür. Dəfn mərasimlərində el ağsaqqallarının, ağbirçəklərin, dünyagörmüşlərin, ziyalıların və b. qəbirüstü söylədikləri nitglər, orada mərhumun fəaliyyətini qiymətləndirmək, onun ideyalarının, işinin, əməllərinin, yaşayacağı haqda söz söyləmək, yas sahibini ovundurmaq, ona təsəlli vermək baxımından əhəmiyyətlidir. Hazırda yas yerlərində ictimaiyyətin bütün təbəqələrindən olan adamlar iştirak edirlər. Belə məclisləri aparanlar (şübhəsiz ki, bunlar daha çox din xadimləri olurlar) söhbət açdıqları mövzular, ifadə tərzi, şərh üsulu, nitqi və s. ilə adamları cəlb etməyi bacarmalıdır.

Ekran-efir natiqliyi

Belə nitqə <u>telenitq</u> də deyilir. Ekran nitqi kütləvi informasiya vasitələrindən ən dəyərlisidir. Bu nitq həm yazılı, həm də şifahi nitqin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Telenitq monoloji və dialoji formalarda olur, məzmun hərəki təsvir və səs ifadəsi ilə dinləyiciyə çatdırılır. Televiziya verilişləri zamanı bəzən təsvir, bəzən də sözün rolu ön plana çəkilir. Şübhəsiz ki, hər bir halda sözün, nitqin publisistik funksiyası daha geniş olur.

Çoxmilyonlu auditoriya üçün səsləndirilən bu nitqdə ədəbi dilin normalarına ciddi bir şəkildə riayət edilir. Danışan fikrini çatdırmaq üçün münasib formaları tapmağa, dilin sinonimik vasitələrindən yerli-yerində istifadə etməyə, cümlələri düzgün qurmağa çalışır. Burada orfoepik normaları - ədəbi tələffüz qaydalarını gözləmək daha vacib sayılır. Teleekran ədəbi dilin, xüsusilə orfoepik tələffüzün təbliğatçısı, yayıcısı, tənzimləyicisi olduğundan bu verilişlərdə həmin qaydalara xüsusi qayğı və tələbkarlıqla yanaşılır, əməl edilir və tələb olunur ki, danışanın nitqi diksiya baxımından aydın olsun, səslər öz məxrəcində deyilsin. Hər bir söz, söz qrupu ədəbi tələffüz normalarına uyğun, aydın, emosional və təsirli bir şəkildə tələffüz edilsin. <u>Ədəbi tələffüz</u> təkcə səs və sözlərin düzgün deyiliş qaydalarından ibarət deyildir. Vurğu, ritm, tembr, pauza kimi prosodik ünsürlər də bu anlayışa daxildir. Bu mənalı səslənmə vasitələrindən düzgün istifadə telenitqin gözəlliyi, təsir effekti baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Tamaşaçılar televiziya verilişlərindən etalon səviyyəli nitqi eşidir və əxz edirlər. Çox təəssüf ki, teleekranlarda (xüsusən özəl kanallarda) çıxış edənlərin nitqində ədəbi dildən, onun normalarından uzaqlaşma halları da müşahidə edilir. Bu daha çox ədəbi tələffüz normalarının pozulmasında özünü göstərir. Danışanların nitqində yerli şivəyə, adi danışıq dilinə xas olan qüsurlara (məsələn; qabul, münasibat, avvam, məhşur, yani, sa'naye, təyyin, məsəlçin, belənçik, nərazılıq, gorə, məytəf və s.) yol verilir. Belə qüsurların bir qismi söz vurğusunun qüsurlu deyilməsindən irəli gəlir. Məsələn; şu'ra, si'pər, peda'qoq, mü'xtəlif, dü'nya, nəzə'riyyə, psixolo'ji, sı'ğorta, ma'nevr, o'xu, da'ha, i'sim, si'fət və s.

Ekran nitqində müşahidə olunan digər qüsur orfoepiyası orfoqrafiyasından fərqli olan söz və qrammatik formaların yazılıdığı kimi deyilməsi və ya oxunmasıdır. Məsələn; yarpaqlar (yarpa [x]lar əvəzinə), vətəndən (vətənnən əvəzinə) alırlar (alıllar əvəzinə), qanlı (qannı əvəzinə), başlayır (başlıyır əvəzinə), alsa idi (alseydi əvəzinə) və s. Bir sözlə, televiziya verilişlərində (eləcə də radio verilişlərində) qüsursuz, təmiz, etalon səviyyəli, canlı, təbii Azərbaycan dili səslənməlidir. Lakin bu tələbə həmişə riayət olunmur.

Ədəbi dilimizin, mədəni nitqin tənzimləyicisi, yayıcısı olan ekran nitqində qüsurlara yol verməmək üçün televerilişlər ciddi redaktə olunmalıdır. Verilişin hansı kanalda getməsindən asılı olmayaraq, orada ədəbi dilimizin qaydalarına, o cümlədən, orfoepik normalarına ciddi bir şəkildə riayət edilməlidir. Bu nitq aydın, ardıcıl, düzgün, təmiz, rəvan, sadə, təsirli olmalıdır ki, geniş ünsiyyətə lazımi səviyyədə xidmət edə bilsin.

Yoxlama sualları

- 1. Natiqlik sənəti ilk dəfə harada yaranıb?
- 2. Natiqliyin hansı sahələri var?
- 3. İctimai-siyasi natiqliklə məhkəmə natiqliyinin hansı fərqli və oxşar cəhətləri var?
- 4. Akademik, ictimai-məişət və ekran-efir natiqliyinin əsas xüsusiyyətləri hansılardır?